

УДК 111.11: 811. 161.2: 316.47: 009 «21»

Ямчук П. М.

ФІЛОСОФІЯ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АКТУАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ВІДНОСИНАХ ХХІ СТОЛІТТЯ

Досліджено роль і багатоаспектний вплив українського православ'я на формування національної духовно-ментальної ідентичності. У зв'язку з цим вивчається різноплановий універсум, пов'язаний із мовно-культурним дискурсом українського мислення-висловлення-діяння.

Ключові слова: українське православ'я, мовно-культурний аспект, національна ідентичність.

Ямчук П. Н. Философия бытия украинского языка в актуальных социально-гуманитарных отношениях XXI столетия. – Статья.

Исследована роль и многоаспектное влияние украинского православия на формирование национальной духовно-ментальной идентичности. В связи с этим изучен разноплановый универсум, связанный с языково-культурным дискурсом украинского мышления-высказывания-действия.

Ключевые слова: украинское православие, языково-культурный аспект, национальная идентичность.

Yamchuk P. N. Philosophy of the being of the Ukrainian language in the current socio-humanitarian relations of the XXI century. – Article.

The role and multidimensional influence of the Ukrainian Orthodoxy on the formation of a national spiritual-mental identity was studied. In connection with this, a diverse universe was studied, connected with the linguistic and cultural discourse of Ukrainian thinking-expression-action.

Key words: Ukrainian Orthodoxy, linguistic and cultural aspect, national identity.

Вагомим засобом збереження фундаментальних рис української ідентичності, а отже, і творення універсуму української національної ідеї, що міститься у тріаді «христосентризм-христонаслідування-софійність», є прямий зв'язок між духом, думкою і їхнім буттєвим оприсутненням, зокрема виявленим у національній мові. Нікого не дивує у світі ХХІ ст., як і в понад двотисячолітній історії світового християнства, той незаперечний факт, згідно з яким у грузинській православній Церкві Господа славлять грузинською мовою, у вірменській – вірменською, у румунській – так само рідною тощо. Чим більше «язиків», тобто народів, які славлять Бога рідною мовою, – тим краще для них самих, адже Господу як Творцеві та Господареві всього сущого, від Якого залежить початок і кінець кожної людини й світу, не потрібно земне. Він і так є Володарем усього сущого. Славити Господа серцем рідною мовою потрібно нам, адже саме через рідне, материнське слово ми стаємо причетними до віри в Бога, стаємо на шлях самовдосконалення.

У монографії «Наша літературна мова» знаний духовний діяч і вчений митрополит Іларіон (проф. І.І. Огієнко) зазначив: «українська мова в старі віки була ... мовою Церкви. Українською мовою проповідники наші постійно навчали народ. В українській мові читано Євангелію й Апостола... читано Синаксарі, Катехізис, життя святих... Служба Божа правилася з правдивою українською вимовою. Коли додамо до цього свої українські звичаї церковні, то бачимо, що стара церква наша справді була українською. І такою була наша церква всі віки свого незалежного існування... І вільно славилася вона Бога мовою своєю, і вільно точилося життя її» [6, с. 84].

Отже, саме українська мова здобула ще від Володимирових, святокиївських часів право славити Господа в українському типові світовідчування. Українська вимова й вітчизняна церковна звичаєвість ясно наближала сакральні тексти до сприйняття усіх українських християн, створювала особливу сферю любові до ближнього, де любов до Христа, будучи основною, помножувалася на любов до країнина. Саме тому «стара церква наша справді була українською. І такою була наша церква всі віки свого незалежного існування».

З огляду на означене відродження такого способу молитовного спілкування українця з Богом, де рідна мова є потужним синергетичним зв'язком не лише з Богом, а й з багатьма поколіннями «і мертвих, і живих, і ненароджених», видається нам найбільш дієвим, найбільш актуальним і нині в ХХІ столітті.

Суголосними з наведеними диспозиціями з міркувань митрополита Іларіона є думки іншого духовного мислителя – митрополита Василя Липківського, висловлені ним на II Соборі УАПЦ: «Рідна мова в Божих службах – вселенське принципове гасло, яке підняла українська Церква. Церква поставила принцип, що ... молитись треба тією мовою, якою завжди говориш» [3, с. 277]. Наголос на вселенському значенні молитви до Господа рідною мовою є, отже, не просто вимогою часу національного Відродження 1920-х років, а дечим більшим – наголошенням на сутнісній причетності українського Православ'я до світової христосентричної традиції, на належності до вселенського розуміння славлення Господа – Ісуса Христа власним голосом. Зазначимо й інше. Філософема: «молитись треба тією мовою, якою завжди говориш» означає питому сакралізацію, соборність національної ідентичності через єдину в молитві й у повсякденному спілкуванні виявлену тотожність дій і помислів, адже якщо людина спілкується і з Богом, і з людьми однією мовою, то цей мовний універсум не дасть їй бути в побуті іншою, ніж у молитві. Адже в щирій молитві вона не має лихих помислів і слів, а отже, екстраполюватиме цю мовну ідентифікацію й на інші виміри соціального, родинного, побутового та інші форми громадського буття.

Отець-професор Степан Ярмусь, міркуючи над схожим проблемно-аксіологічним контекстом, звертає увагу на такий аспект національної ідентифікації через сакральне й буттєве її оприянення й удосконалення національно-культурної ідентичності, через її розвиток: «ідеал духовного просвічення народу, що ним так дорожили ще з княжих часів, розвинувся до подиву гідного рівня в просвітній діяльності наших церковних братств, які донесли книжну освіту до самих низів нашого народу» [7, с. 71]. Таким чином, єднання княжого русько-українського ідеалу «духовного просвічення народу» з перспективою, у духовно освяченій мові ви-

явленому, тривання є іманентно трансцендентальним, сутнісно всеохоплюючим.

Про те, що українська мова як чинник підсвідомої чи свідомої національної самоідентифікації майбутнього українського духовенства вживалась у вітчизняних семінаріях та духовних академіях навіть у часи найлютішого русифікаторства доби валуєвських та емських указів, тобто в другій половині XIX – початку XX віків, маємо значуще свідчення з історико-біографічного дискурсу, пов'язаного з іменем акад. С.О. Єфремова: «*Боротьба за збереження й розвиток української мови як культурного мірила, через яке передаються усі цивілізаційні здобутки нації, ставала першою й головною складовою змагання за Україну*». Про людей, що відстоюють права української мови, С.О. Єфремов дізнався ще в Уманському духовному училищі: «*Мова українська звично використовувалася серед учнів духовних училищ і семінарій*». А.Л. Лотоцький згадує своє навчання у Кам'янець-Подільській бурсі, де, *попри столітні обрусительні заходи, твердо трималася українська стихія*, і відзначає, що *семінаристи спілкувалися між собою виключно українською мовою*. Вона вживалась як «єдино доцільна в життєвих відносинах мова, яку найкраще знали ... і тому найзручніше було її вживати. Се було так натурально, що коли хто прохоплювався російським реченням чи навіть словом, то се викликало у співбесідників іронічну репліку» (курсив усюди наш. – П.Я.) [1, с. 21].

Слід наголосити, що справжнє просвітительство народу, що має на меті формування його з населення в ідейну спільноту, ніколи не мало в Україні іншого шляху, ніж ґрунтування на Христовій вірі, що іманентно поєднане з мовою українського народу як адекватною до національного духовного життя формою оприявлення у цивілізаційному обширі, про що й свідчить наведене вище спостереження. Не можна оминати увагою факт, що, «попри столітні обрусительні заходи, твердо трималася українська стихія», що «семінаристи спілкувалися між собою виключно українською мовою». Отже, світоглядне розуміння української мови як особливої національно-ідентифікуючої філософської категорії, як свого роду фортеці духу було питомо властивим навіть тим, хто мав би сповідувати за вихованням в імперських семінаріях та духовних академіях абсолютно протилежні ідеали. Вікова витривалість «української стихії» проти «столітніх обрусительних заходів» має вагомий аксіологічний характер і сенс.

Цікаве, хоча й дещо дискусійне в основі, міркування у цьому контексті подає В.К. Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів»: «Та «общеруська» мова, якої вживає цей (російсько-імперський. – П.Я.) апарат, повстала тоді, коли центр імперії вкінці опреділився на Півночі. Якби Петро Великий переніс був столицю до Києва, або десь на беріг Чорного моря, то, можна думати, що мовою російської охлократії стала би мова українська, чи, точніше кажучи, церковнослов'янська, розвинута на українським підлозі, як церковнослов'янською, розвинуту на московським підлозі, єсть сучасна мова російська. Розуміється, така балакаюча по-українськи общеруська охлократія була би ... так само національно не українською ... в значенню органічної нації» [5, с. 317].

Прокоментуємо наведені положення. Як ми вже зазначали вище, у християнському українському ціннісно-смісловому дискурсі мова є універсальним способом молитовного зв'язку людини з Богом та засобом формування національно-християнського громадянства.

Вона також є віддзеркаленням усього життя людини, що передається через особливо втілене, *не вимовлене вголос, а помислене* слово Богові. Соціальний, морально-етичний, культурний та всі інші виміри мови є наслідком такої її мисленнево-сакральної сутності. В.К. Липинський, на наш погляд, припускається певного омилення, міркуючи про ймовірність імперського одержавлення української мови. На щастя, далеко не все залежить від волі людей, навіть і таких можновладних, як Петро I.

Таким чином, у житті держави чи суспільства, а головне – в житті кожної людини провідною, визначальною повинна бути воля Бога, а не воля земного тирана чи й просто володаря, саме вона не дала ані Києву стати столицею жодної з імперій, ані українській мові спуститися на рівень мови імперського гноблення й поневолення, а отже, перейти зі статусу мови молитви до статусу мови наказів. Знакових систем окрику й брутальної лайки українська мова, за милістю Божою, ніколи не мала і, сподіваюсь, ніколи не матиме. Має рацію у своєму висновкові В.К. Липинський, коли стверджує: «Розуміється, така балакаюча по-українськи общеруська охлократія була би ... так само національно не українською ... (в значенні органічної нації)», адже позбавлена сакрального зв'язку з Богом унаслідок осквернення несправедливістю українська мова ніколи б не змогла стати ані «національно українською», ані виразником глибинних прагнень і чуттів органічно-соборної української нації. Мова сліз і завданих комусь прикрощів від насильницького упокорення погано надається до виражень любові й духовної радості від спілкування з Богом. А отже – до будівництва вільного суспільства, вільного соборного громадянства.

Духовно-просвітня діяльність згаданих вище отцем-професором С.О. Ярмусем православних братств не виникла б і ніяк не була б життєздатною, якби не мала у своїй основі кордоцентрично відчуте громадою та її репрезентантами духовне розуміння феномена мови як способу сакрального єднання християнської спільноти з Богом та впливу через таке єднання на національний поступ і самоідентифікацію. Багато чого гідного світової пошани у нас би не виникло, якби не це особливе передання.

Книжна освіта, через мовну ідентифікацію з'явлена, у цьому сенсі відіграє першочергову роль, адже повага до слова духовного, закарбованого в писемній формі, стала базисом не лише просвітительства братських шкіл, колегіумів та академій, університетів, а й провістила незнищенність національного тяжіння до духовних скарбів і питома прагнення до їхнього творення в усі часи. Пошана українців до книги як феноменального засобу духовно-інтелектуального збагачення, ідентифікації і національного самозбереження як цивілізаційної одиниці – це явище незаперечне і тим більш цікаве, що саме феномен книги, рідною мовою писаної і друкованої, стає одним із масштабних чинників формування велетів національної думки і слова. Шевченкове зізнання про своє навчання «списую Сковороду» і поезію Дмитра Туптала «Три царі є со дари» є цьому потужним свідченням. Величезні приватні книгозбірні – від таємничо зниклої бібліотеки Ярослава Мудрого і до середньовічно-барокових книгозбірень гетьманів, митрополитів – є цьому найкращим свідченням. А з іншого боку, сумновідомі факти знищення українських бібліотек окупантами різного роду також є переконливим доказом справедливості наших припущень.

Іоанн Золотоустий, ораторське мистецтво й діалоги якого були улюбленою лектурою українців стародав-

ніх часів, настановляв: «Яким повинен бути той, хто мав би ... поборювати стільки перепон для суспільного добра? ... він має бути поважним і негордим, суворим і привітним, свідомим своєї влади і товариським, безпристрасним і послужливим, смиренним і не раболіпним, строгим і лагідним ... нічого не повинен він робити із ворожди або щоб комусь догодити, має мати перед очима ... одне – добро Церкви» [4, с. 106].

Ці диспозиції прямо екстраполювались у духовно-інтелектуальний і повсякденний аксіологічний дискурс буття України, формували образи думання і діяння не лише священства, а й владної верстви, інших шарів тогочасного суспільства. Щоб переконались у цьому, досить перечитати літописи і хроніки минулих, свідчення національних і зарубіжних спостерігачів про події вітчизняної історії. Добро до Церкви спрямоване було добром і для держави, для громадського життя тією ж мірою, якою те, що ми робимо доброго для душі, є добрим та корисним і для тіла. Ця та концептуально пов'язані з нею інші константи добротворчої діяльності, окреслені Іоанном Золотоустим, стали неформалізованим основним законом буття Русі-України стародавніх часів.

Невипадково ж акад. М.С. Грушевський, вивчаючи атмосферу старожитнього буття в Русі-Україні, констатує: «Круг ідей церковного християнства ... поширювався в суспільній сфері ... Це були більші міста, княжі двори, адміністрація, дружина, боярсько-купецька верства і той люд, що коло того всього гуртувався: прибічна служба і всяка челядь до холопів включно ... опанувала книжність – що стояла на службі в Церкві, державі ... Витиснула свою печать на вищій культурі взагалі, перемігши і асимілювавши різні впливи: західні (католицькі) ... і орієнтальні (юдаїстичні та мусульманські)» (курсив наш. – П.Я.) [2, с. 45]. Сила добра, що ним засівала руську ниву Христової Церкви, була аксіоматично незаперечною для всіх верств української громадськості (як точно окреслює М.С. Грушевський, від «княжих дворів» до «челяді й холопів включно»), адже ґрунтувалася на «книжності, що стояла на службі Церкви й державі».

Саме першочерговість служби книжно-писемного слова, яке несе людині істинне знання, згідно зі святоангельським «Пізнайте Істину і вона зробить вас вільними» Церкві і, як наслідок – суспільнотворчим і державотворчим процесам, що стало для старої Русі-України шляхом застереження від омани, захистом від пасток. Сила української, писемно зафіксованої словесної культури, об'єктивно констатує М.С. Грушевський, дозволила всім українцям незалежно від станової належності у найбільш несприятливі часи зберегти власну культурно-національну ідентичність, не втратити розуміння Істини. Поставимо риторичне питання: а чи не варто нині наслідувати той далекий духовно-інтелектуальний, духовно-буттєвий досвід, коли загроза втрати в умовах гібридних інформаційних воєн української духовно-національної ідентичності є вельми відчутною? Відповідь на це питання є очевидною.

Вказана проблема не є новою, а є ключовою для порятунку української ментальної ідентичності від знецінення у добу інформаційних воєн, а до того – в добу атеїстичного наступу на підвалини національного буття. В Євгена Маланюка є невелика, проте змістовна й актуальна в епоху постмодерну, масофікації і гібридних інформаційних нападів, протистоянь та пов'язаних із ними стратегій знеособлення стаття «Наступ мікробів», датована ще серединою 1930-х років. У

ній, зокрема, мовиться: «Без морального напруження, без творчого вогню, без готичної скерованості до Отця всякої творчості, без віри – твору не буде. Буде – бездушна і бездыханна мертвечина, шматок неорганізованої Духом, і значить – неопанованої формою хаотичної матерії. Або – коли автор робиться резонатором Духа Тьми, – щось ще гірше. Власне, в негачії або забутті цього догмату й полягає криза сучасної літератури, мистецтва, що є «інтернаціональні» або есперантивно-жаргонові, а передусім – безбожні в найстрашнішому значенні цього поняття. «Творці» їх не вірять ... і волюють бути роботами в області, де робот не має що робити».

Як впливає із цієї думки поета й філософа, одним із першочергових завдань українського митця в епоху обезбоження і, як наслідок, послідовного знецінення людських вартостей, якщо він, звісно, прагне відповідати дарованому йому Господом таланту і призначенню, є той особливий стан, що характеризується особливим відчуженням: «без морального напруження, без творчого вогню, без готичної скерованості до Отця всякої творчості, без віри – твору не буде». У цій єдності наріжною константою є, на наш погляд, саме «скерованість до Отця всякої творчості», а вже вона, відчута духом і еством митця, і визначає совісність його таланту, прагнення служити Христу, а не мамоні, окреслює «готичну скерованість» увесь сутність усякої творчості. Інакше творчість ця втрачає будь-який сенс. І якщо в добу Івана Вишенського, Клірика Острозького, Христофора Філалета, батька й сина Смотрицьких, Лазаря Барановича, св. Дмитра Туптала та багатьох інших велетів українського середньовічного барокового православного духу таке твердження було очевидним для усіх без винятку суспільних верств, то в середині 1930-х рр. у Європі, Америці чи СРСР для утвердження такої диспозиції уже потрібно було мати неабияку мужність.

Євген Маланюк її мав. Цією ж духовно-інтелектуальною мужністю пояснюється і ясне ствердження мислителем вимоги до сучасних йому митців перебувати повсякчас в універсумі готичного стилю, тобто у світоглядно-естетичній площині стилю епохи, де не потрібно було доводити буття Бога. Ери, коли нічого не вартими були приземлені матеріально-матеріалістичні шукання, адже погляд людини стремив увись, як готика – у напрямі причетності до Божественного начала. Це стремління апріорі звільняло творця від пут минушого, дарувало йому ту істинну свободу виявлення таланту, що її може дати лише віра у Господа. Альтернативна безбожницько-принизливій добі служіння не Христу, а мамоні готика Євгена Маланюка, готика Дмитра Донцова – саме у цьому, у тій особливій причетності «духу нашої давнини» до «незримих скрижалів» Святого Письма, актуалізованих в нашій національній ідентичності і свідомості через творче подвижництво середньовічно-барокових велетів вітчизняної думки й слова, які обороняли українське розуміння православ'я як наріжну форму національної ідентичності від польсько-католицької експансії; у XIX ст. – завдяки величчю духовних і мистецьких пророцтв Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, які вже обороняли ту саму ідентичність від проявів московської експансії. Перед Євгеном Маланюком постала необхідність захищати вітчизняну православну ідентичність від знецінення перед наступом антихристиянських ідеологем XX і – пророчо – XXI століть.

Не слід ігнорувати в сучасному контексті й таку тезу Євгена Маланюка, яка окреслює сутність неоду-

хотвореної творчості: «Буде – бездушна і бездиханна мертвечина, шматок неорганізованої Духом, і значить – неопанованої формою хаотичної матерії». Щодо цього мені як і літературознавцеві також можна було б багато чого сказати, проте як філософ обмежусь одним риторичним запитанням: скільки разів і коли востаннє ми перерахували будь-який твір тієї «класики», що її і влада, і критика радянських часів вважала взірцевою, універсальною і досконалою? Із цього запитання слідує й інше: чи не прагнули ми й у радянську добу, і тепер придбати, навіть із певним ризиком у колишні часи, для домашньої бібліотеки ті твори авторів із далекої минувшини, що були осяяні присутністю Духа Святого? Від Біблії як основи основ до просвітлених Її духом і словом творів мислителів Середньовіччя, до творів Шекспіра, Гете, Шевченка, Гоголя й Достоєвського?

І ще одна базисна диспозиція із міркувань Євгена Маланюка актуальна й у сьогоднішні. Йдеться про найстрашніше для духу християнина – того духу, «коли автор робиться резонатором Духа Тьми, – щось ще гірше. Власне, в негациї або забутті цього догмату й полягає криза сучасної літератури, мистецтва, що є «інтернаціональні» або есперантивно-жаргонові, а передусім – безбожні в найстрашнішому значенні цього поняття. «Творці» їх не вірять ... і воліють бути роботами в області, де робот не має що робити». Євген Маланюк чи не найпершим із мислителів міжвоєнної Європи акцентував на базисній проблемі, що її не усвідомлювали, чи радше не бажали усвідомлювати західноєвропейські інтелектуали.

Свідомо чи ні, але вони ставали «резонаторами духа тьми», закликаючи своїми витворами до розбрату, воєн і репресій в ім'я лише їм зрозумілого «світлого майбутнього». Православному українцеві Євгену Маланюку це було противним у всіх вимірах його філософії. Мислитель добре розумів небезпеку для літераторів – інтелектуальних лідерів суспільства – впасти в небезпеку «інтернаціональності» «есперантивної жаргоновості». «Тексти», які видаються їхніми авторами за художні, тексти, в яких міститься така незліченна кількість лексики, якою їхні автори, напевне ж, не хотіли б спілкуватись із власними дітьми, становлять в українському ХХІ віці ту очевидну небезпеку, що про неї ще у 1930-х рр. попереджав Євген Маланюк. «Творці» їх не вірять ...

і воліють бути роботами в області, де робот не має що робити». В умовах гібридних інформаційних воєн є цілком очевидним призначення текстів, що руйнують найцінніше, що є у людини – душу, її сакральну причетність до Горного Граду.

Є очевидною нині й така небезпека для православного християнина-українця, що на неї вказує Євген Маланюк. Йдеться про таке: «в негациї або забутті цього догмату й полягає криза сучасної літератури, мистецтва». Літературна творчість ще від часів Гесіода й Гомера має філософську основу. Із прийняттям християнства для кращих взірців європейської думки нею стало Святе Євангеліє. Таке розуміння словесної творчості як акту одухотвореної причетності до сакрального начала мало джерелом святокиївську духовну традицію та, крім вище цитованих ідей Євгена Маланюка, втілювалось й у аксіологічних концептах класика української консервативної думки В.К. Липинського: «слово, коли воно має бути творчим, повинно служити життю, а не безплідно намагатись нагинати життя до своїх законів. Рациональні, розумові закони слова: закони логіки, закони діалектики тільки тоді можуть придбати творчу силу, коли вони служать не самим собі, а тому ірраціональному, нелогічному, стихійному хотінню, з якого родиться все життя, в тім числі і само слово ... Берегтись та уникати ... пустопорожньої літературності, логічних утопій та інтелігентського словоблуддя мусять перш за все ті, хто словом робить громадське діло» [5, с. 115].

Така місія словесної творчості як акту соціального творення міцно базована саме на іманентному відчужанні митцем, філософом, науковцем чи й державним діячем повсякчасної причетності до тієї всеохоплюючої буття сфери, що в ній панує Святий Дух. Тільки тоді все розумове може придбати творчу силу, коли служить «не самим собі, а ... ірраціональному», тобто одухотвореному началу, яке і є першоджерелом усього сущого. Берегтись ж симулякрів ідей, словоблуддя його проявів необхідно саме тому, щоб не втратити отой сакральний зв'язок із Богом, що про нього ми вели мову вище, щоб не знецінити акт Божественного прозріння, акт духовної, культурної, громадської, державницької творчості, у слові явленої, і не допустити розриву між духовним началом та його втіленням у суспільній роботі, до захисту людини покликаної.

Література

1. Гирич І. Передмова / І. Гирич // Єфремов С.О. Щоденник. Про дні минулі. – К., 2011. – С. 6–57.
2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
3. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. – К., 2007. – 720 с.
4. Іоанн Золотоустий. Про священство / Іоанн Золотоустий. – Львів : Свічадо, 2005 – 160 с.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – К., 1995. – 470 с.
6. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Наша літературна мова / І. Огієнко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука». – 2011. – 356 с.
7. Ярмусь С. Досвід віри українця / С. Ярмусь // Вибрані твори. – К., 2007. – 488 с.